

ГР. НАШ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВНИЙ ФОНД
ІМЕНІ МИХАІЛІ ШАПСУЛА
Дар Ілл. Саві Зеркаля

КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ЛАД

1. ЯК СКЛАВСЯ КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ЛАД
2. ДЕРЖАВА Й ГРОМАДА
3. КАПІТАЛІСТИЧНА КЛЯСА

ПЕРЕРОВЛЕНО З КНИЖКИ С. ЛАЗАРЕВА „ЗЕМЛЯ И ВОЛЯ“.

ОДВИТКА З КНИЖКИ „ВІЗВОЛЕННЯ ВСІХ ТРУДЯЩИХ“

ВИДАВНИЦТВО „ВІЛЬНА СПІЛКА“
ПРАГА — ЛЬВІВ — ЛЯЙПЦІГ

**УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВНИЙ ФОНД
ІМЕНІ МИХАІЛІ ПАННОВАЛА**
Дар Ілл. Самії Сорокалі

I.

**Як склався капіталістичний дер-
жавно-громадський лад.**

Верстви маючих. Для того, щоб жити, люде-
мусяять їсти, одягатися й за-
ховувати себе від холоду та всякої негоди,
тоб-то; мусяять мати їжу, одежду й житло. Все
це можна здобути працею коло того, що дала
людям природа: коло землі, води, лісів, під-
земних недр та ін.

Людські роди, розмножуючись, поволі за-
хопили в свої руки всі природні добра й пере-
дали їх у спадщину своїм поколінням. Тепер
майже немає клаптя землі, який би нікому не
належав. Однак не всім людям пощастило
захопити щось у свої руки. Здібніші, сприт-
ніші, дужчі, нахабніші, лютіші та ті, що попа-
дали в сприятливіші умови і дбали тільки про
себе, а не про громаду, захопили більше, ніж
їм потрібно було для прожитку. Тим, що мали
менше сили, сприту, зажерливости й нахабства,
що попадали в несприятливі умови або відда-
вали свої сили на працю не для особистої, а для
громадської користі, часом і зовсім нічого не
досталося.

Хто захопив у свої руки природніх скарбів
більше, ніж йому потрібно для прожиття, той
не віддав решти немаючим, а лише дозволяв їм

працювати коло захоплених дібр, а зате одбірав собі від них значну частину того, що вони виробляли. Це дало власникам природніх дібр змогу нічого не робити, а жити з того, що вони одбірали від тих, кому дозволяли працювати коло „своїх“ скарбів. Так витворилася перша верства маючих людей — власників природніх дібр: землі, води, лісів, недр і т. ін.

Згодом люде навчилися виробляти на природніх добрах нові добра, переробляти їх на інчі й міняти на другі.

Найшлися люде, що цілком віддавалися праці обміну річей. Самі вони не мали природніх дібр і лише допомагали власникам дібр обмінюватися між собою здобутками тих дібр. За працю по обміну ці допомагачі задержували в себе певну кількість тих здобутків, накопичували їх у себе й ставали людьми маючими. Так виросла друга верства маючих — торгова.

Коли крамарі здобували певний досвід і звязки для обміну та накопичували певну кількість дібр, тò брали собі на поміч немаючих, дозволяли їм працювати коло себе і з поміччю їхніх дібр по обміну всяких річей, а зате одбірали собі від них певну кількість їхнього заробітку, а самі часом навіть і нічого не робили.

Для оброблення природніх дібр і перероблення їх на інчі люде вигадали машини, фабрики й заводи. Спершу все це було тільки в тих, хто мав якісь природні добра, щоб обробляти чи переробляти їх. Згодом же, коли розвинувся обмін усікими річами (торг), крамарі стали й собі будувати машини, фабрики

й заводи та обробляти й переробляти ними те, що вимінювали у власників природніх дібр. Поволі частина крамарів зовсім облишила торг і стала жити з того, що дозволяла немаючим працювати коло їхніх машин та виробляти нові річі, з яких одвертала собі за право користування машинами певну кількість їхнього заробітку. Так виросла третя верства маючих — виробницька.

Влада маючих. Хто не мав природніх скарбів, хто не мав засобів для пересування й обміну їх, хто не мав своїх машин, фабрик та заводів, щоб працею коло них обробляти й переробляти природні добра на інчі, виробляти з них нові річі, той мусів іти до власників природніх дібр, до власників засобів пересування, власників машин, фабрик і заводів і просити у них дозволу працювати над їхніми добрами, їхніми засобами пересування, їхніми машинами, щоб створити свою працею коло того нові річі, за які можна було б виміняти річі, потрібні для прожиття. Володарі природніх дібр, капіталів (грошей) і машин, як хотіли, дозволяли немаючим працювати коло своїх дібр, капіталів та машин, щоб ті щось заробили їм, а як не хотіли — не дозволяли. Через те доля немаючих фактично опинилася в руках маючих. З тієї причини вся влада в людських громадах поволі перейшла до рук маючих: власників природніх дібр, капіталістів-крамарів і виробників.

Даючи або не даючи змогу немаючим заробляти на прожиття коло своїх дібр, засобів пересування й машин, маючі змусили нема-

ючих зріктися всіх людських прав на користь тих, коло чиїх дібр вони працювали, зробили їх своїми рабами, невільниками.

Володарі природніх дібр, засобів пересування машин, як люде маючі, допомагаючи одному одному в спільніх інтересах, одібрали в решти народу все, що хотіли, на свою користь, у своє володіння й запровадили в людських громадах лад корисний тільки їм, маючим, капіталістам.

У весь цей лад, направлений на те, щоб захищати інтереси тільки тих, хто має в якій небудь формі капітал (природні скарби, засоби пересування й виробництва), називається капіталістичним.

Капіталістичний лад поділив усе населення світу на дві кляси: маючих і немаючих; маючим дав усі права й привілеї, а немаючим — повинності й обовязки. Маючим дав можливість панувати, нічого не робити й тішитися роскошами життя, а немаючих змусив коритися маючим, працювати на них і бідувати.

Влада в сучасних державах належиться тільки одній клясі, клясі маючих, а через те вона називається клясовою; через те ж, що вона підтримує скрізь лад, направлений на охорону інтересів капіталістів, вона називається капіталістичною.

Кривдження й
виснажування
немаючих.

Капіталістичний лад привів до того, що в народу одното його власну землю, його натуральну, нерукотворну спадщину, яку природа дала даремно на користь усіх людей. На Україні най-

більш народу працює коло землі. Але здавна велику більшість землі захопили в свої руки поміщики. В старі часи князі, підбивши під себе вільні словянські громади, роздарували їхні землі, вкупі з населенням, своїм прибічникам, боярам; далі литвинські й польські князі, захоплюючи українські землі, роздавали їх своїм магнатам; згодом козацька старшина всякими неправдами також прибрала громадські землі собі у власність; коли ж московські царі запанували над Україною, то величезну кількість козацьких — громадських земель роздали своїм генералам та прибічникам. Таким чином землі українського народу, що належали колись словянським громадам, а згодом козацьким, поволі опинилися в руках невеликої купки поміщиків, переважно литвинських, польських та московських.

У народу поволі одніято й усі інчі громадські засоби та знаряддя виробництва; навіть саму матеріальну культуру — здобуток фізичної й розумової праці багатьох попередніх поколінь — розібрано частками й обернуто в приватну власність пануючих верств. Селяне-хлібороби мусили платити землевласникам щороку величезну платню — земельну ренту (оренду), а наймити — віддавати панам-землевласникам теж страшний податок у формі додаткової вартості, тоб-то: тієї часті заробітку, якої власники не додають їм, а одвертають собі за те, що дозволяють наймитам працювати на панській землі, коло панських машин; та частина заробітку зветься прибутком на капітал. Мало того. Увесь тягар інших державних і гро-

мадських податків у капіталістичній державі лягає на плечі трудового селянства й наймитів (робітників).

Капітал і всякі інчі вартості здобуваються тільки працею. До чого не прикладається жадної праці, те не має жадної її ціни, хоч як вонд потрібне й корисне для життя (повітря, вода). Пани-капіталісти жадної праці не роблять. Тому ніяких вартостей не творять. Через те держава збирає все потрібне їй добро з тих, хто його виробляє: трудового селянства й робітників. „Землевласники-поміщики, не беручи жадної участі в громадськім виробництві, щороку відбирають у трудового народу сотні міліонів карбованців у формі земельної ренти лише на підставі простої власності на землю, через монополію володіння землею. І та рента, через обмежену кількість землі та безупинне збільшення населення, разом із розвитком культури й цивілізації, при однакових інших умовах, всупереч нормі прибутків на капітал, з року на рік росте й збільшується. Земля виснажується, біdnіє, а поміщики виявляють охоту земельну ренту всетаки збільшувати.“

Усі податі й мита, увесь державний бюджет, всі прибутки землевласників і заводчиків. беруться з людської праці, з коштів трудового населення.

Поміщик і заводчик мають прибуток з того, що не доплачують селянам та наймитам за їхню працю, тоб-то: платять їм дешевше, ніж продають оброблений їхньою працею крам, а держава просто змушує селян і робітників віддавати

частину їхнього заробітку на потреби держави. Таким чином із того, що належить працьовникам за працю, одна частина не додається йому поміщиком чи заводчиком, котрі затримують її собі за те, що працьовник користувався для праці їхньою землею, або знаряддями праці; друга — вже з кишені працьовника — одбирається державою; лише третя залишається йому для вжитку. Ці три частини не рівні поміж собою. Не раз та, якої не додає работодавець, значно переважає ту, яку він видає на руки працьовникові. Де капіталістичний лад, там держава і велика кляса людей капіталістів (поміщики, заводчики), що самі не працюють і власною працею нічого не здобувають, живуть на кошти лише працюючої кляси, яка складається з трудового селянства, робітників і трудової інтелігенції.

Працююча кляса здобуває свою працею всі цінності життя, але правляча кляса (маючих) все те від неї відбирає всякими способами: як оренду і надзвартість для себе і як податок для держави. Таким чином працюючі витрачають свої сили на працю й не мають змоги підкріпити свої сили одпочинком та заробітком, бо більша частина його одбирається на капіталістів і державу. Через те кляса працюючих виснажується й вигибає.

Визвольні потреби трудящих. Поміщики й заводчики до того часу не будуть працювати для себе й для держави, доки в їхніх руках будуть землі й заводи, на які вони допускатимуть для праці лише таких

робітників, що погоджуватимуться на те, щоб поміщики невповні сплачували їм працю і мали змогу збирати собі з тих недоплатків великі капітали. Трудове населення для того, щоб не працювати на капіталістів, мусить одібрати в них землю й підприємства та передати їх усім працюючим, щоб усякий по охоті міг користуватися ними для праці, і ніхто не мав права одвертати собі з них за те якусь частину заробітку.

Для фізичної праці потрібна або земля, або знаряддя виробництва. Щоб не платити нікому за землю та користування знаряддями, треба зробити їх нічими, а спільними, належними всім; хто хоче, нехай бере їх і працює, а не хоче працювати, нехай повертає назад. З тією метою перш за все їх треба відобрati від поміщиків і заводчиків, а після того передати в загальне користування на таких умовах, щоб усякий завше міг ужити їх собі для праці.

Способи визволення трудящих. Поки народ темний, доти й слухається панів. Що більш народ стає освіченим, то більше шукає засобів, щоб менше працювати на других. Зрозумівши, що земля є дар природи і нікому не повинна належати, що заводчики держать у своїх руках заводи не для того, щоб самим на них працювати, а для того лише, щоб красти собі працю тих, кого вони пускають до роботи на тих заводах, працюючі домагаються, щоб земля й знаряддя виробництва перейшли в загальне користування працюючих. Земля й заводи повинні належати тільки тим, хто працює на них. Поміщики й заводчики не хочуть від-

давати працючим землі й заводів, з яких вони живуть, не працюючи. Між працюючими й капіталістами починається боротьба за землю й знаряддя виробництва. Працюючі гуртуються в свої спілки й товариства, а капіталісти в свої. Робітники, щоб змусити капіталістів, упоряджають страйки.

Коли настає страйк, то нічого не здобувають не тільки капіталісти, а й держава, що живе з мита та податків за працю. Держава, щоб припинити стан безробіття, в якому вона нічого не здобуває, втручається в боротьбу між працюючими та капіталістами й починає мирити їх, умовляє обидві сторони піти на уступки: поміщиків намовляє збільшити працючим платню, поліпшити умови праці і т. і., щоб тим „заткнути горло крикунам“, а робітників — щоб відмовилися від забірання собі землі й заводів, бо з проводом їх, мовляв, багато клопоту, тай знання потрібне; намовляє робітників задоволитися збільшенням платні, поліпшенням умов праці й контролем над виробництвом. Коли сторони погоджуються, то відбуваються й закріпляються державними законами певні зміни у відносинах між працюючими й капіталістами. Зміни відносин між капіталістами й працюючими, переведені мирним способом, звуться реформами. Коли ж капіталісти й держава на уступки не йдуть, то невдоволені працюючі маси силою скидають ненависний їм державний лад, заводять новий і силою одбирають у капіталістів землі та заводи. То вже є революція.

Для того, щоб виявити, коли й як того чи інчого способу потрібно вживати, необхідно наперед докладніше ознайомитися, з кого і як склалося сучасне громадянство та його держави й господарства, а також, що та як саме треба в них змінити.

II.

Держава й громада.

**Поліцейська кля-
сова держава.** Людність, що підлягає одній верховній владі, складає одну державу. Коли влада в державі належить тільки одній клясі населення й захищає тільки її інтереси, то держава звуться **клясовою**. Як що влада в державі перебуває в руках маючої кляси, то лад у такій державі капіталістичний, бо захищає інтереси лише капіталу.

В клясової капіталістичній державі кляса трудящих скривджена й поневолена.

Правляча кляса маючих державною силою (військом, поліцією) примушує трудящих жити й працювати так, як корисніше для розвитку капіталу.

В такій поліційній (збудованій на примусі) державі трудящим доводиться самим, власними силами захищати свої інтереси, бо державна влада стойть як раз не на їхньому боці.

Всі працюючі, обороняючи себе від визиску та скривдження, гуртуються в робітничі товариства, які страйками змагаються з усякими власниками за поліпшення умов праці, за збільшення платні, зменшення робочого часу до 8 годин і т. ін. Опріч того, працюючі складають артілі, всякі товариства й кооперації, щоб налагодити виробництва без участі власни-

ків-визискувачів. Однаке всі ці заходи не мають великого значіння в боротьбі з самою системою капіталізма. Вони дають змогу в окремих випадках змушувати окремих власників іти робітникам на ті чи інчі уступки, але система капіталізму залишається непорушною.

„Для боротьби з капіталістичним ладом робітники гуртуються в свої товариства підприємців, впоряджують товариські робільні, складають свої спілки, намагаються перебрати до рук спілок у товариське володіння й користування всі виробництва і т. і. Це так званий „сіндікальний рух“ і сіндікальна організація, безумовно потрібні для безпосередньої боротьби з окремими капіталістами, але вона ще є боротьбою з „капіталом“, тоб-то: з системою капіталізму, а тому не є ще клясовою боротьбою. Ніякі страйкові перемоги окремих робітничих організацій чи окремих робітничих професій над окремими господарями або їхніми сіндікатами ні на йому не змінюють клясової структури громадянства, не послаблюють політичного й економичного панування капіталістів в сучасних клясових державах“. Клясова боротьба є завше боротьбою політичною, т. т. або за або проти поліцейської держави, проти тієї державної системи, що силами державного апарату (військом, поліцією) помагає власникам виснажувати трудящих. Не розуміючи цієї простоти, здавалося б, істини, працюючі маси цілими вікама надіялися то на „батюшку царя“, то на околодочного, гадаючи, що „земля й воля“ прийдуть їм згори, без жадної боротьби з поліцейською державою.

Настав час нарешті зрозуміти цю істину: пора знати всім пригнобленим, що капіталісти й землевласники в кожній країні складають тільки невеличку меншість. Вони так само безбройні й безсилі, як і інчі мешканці краю. Селяне й робітники, навпаки, складають скрізь величезну більшість і могли б уже давно, легко, своїми силами збутися тих дармоїдів, коли б...

Оттут то, в оцім, „коли б“ і заховується все історичне горе працюючого люду. Цілі століття всякі паразіти кривдять народ, а він стоїть собі і тільки чухається, а не догадається, що не можна вбити в'їдливу вошу на голові, не знявши наперед товстої кудлатої шапки.

Так селяне й робітники легко впорались би з поміщиками й капіталістами, коли б за плечима отих дармоїдів не стояла на сторожі поліційна, клясова держава, узброєна на кошти того ж самого поневоленого народу скорострілами, гарматами, величезними постійними арміями й флотами, призначеними не стільки для охорони краю, скільки для охорони так званого „існуючого державного ладу“, т. т. для охорони існуючих привілеїв пануючих клясів, для захисту „священої“ приватної власності — тоб-то: не стільки проти ворогів зовнішніх, скільки проти „ворогів внутрішніх“.

До того часу, доки існує панування меншості над більшістю, — що є головною ознакою клясової держави, до того часу не можна впорядкувати чистої правової або демократичної держави, головною ознакою якої є панування більшості народу над меншістю, тобто: народної волі“.

Для того, щоб вирватися з під самоправства й насильства власників, необхідно переробити державу, що їх обороняє, на таку, що обороняла б трудящих.

Громада—натуральне, а не примусове об'єднання.

„Багато учених правників, політико-економів і соціологів, державознавців і навіть теоретиків-соціялістів не завше й не досить ясно розріжняють подвійну роль сучасної держави і часто переплутують розуміння держави з розумінням про громаду. Тому не дивно, що в головах звичайних широких кол громадянства існує надзвичайна плутанина в уяві про ролю держави взагалі. Залежно від обставин і потреб державі накидають то ролю доброчинця, добрійного генія, захистника загального добра, оборонця слабих і пригноблених, охоронця волі більшості; то ролю заклятого ворога громадської особистої волі, оборонця привілеїв меншості. З цього походить вічна плутанина між принципіяльними поглядами на державу. Треба ясно розріжняти громаду від держави.“

Громада — це є поєднання людей, що витворилося на підставі законів біологичних (родина, рід, громада, племено, нація), а держава — витвір історичний; часове, штучне територіальне об'єднання людей ріжких родів, племін і націй:

„Громадські агрегати (об'єднання) є не тільки в людей, а й у інчої тварі на самих нижчих щаблях біологичних ступнів: у комах воно зветься роєм, у птахів — зграя, у чет-

вероногих — отара, або череда, а в людей — громада. Будівля, характер та прикмети цих агрегатів визначуються будівлею, характером та прикметами складаючих їх осіб.

Громада — натуральний витвір життя, своєрідний засіб, над-органичний орган самоохорони живої тварі, вироблений в процесі довгої боротьби за існування. Цей засіб витворюється складенням індивідуальних сил з метою самоохорони або нападу в боротьбі за індивідуальне існування й продовження покоління. Отже існування громади зовсім не залежить від волі, бажання або небажання й примхів тих індивідуумів, що її складають. Особи, які складають громади, можуть тільки міняти старі або витворювати нові форми її, але скасувати саму громаду не в силі. „Людина є тварина соціальна в більшості,“ і громада для неї є біологичний витвір, а не штучний союз, що склався на підставі „вільного договору“. Головне біологичне або, так би мовити, іманентне призначення громади — служити охороною для кожного індивідуума в його боротьбі з зовнішнім оточенням. Звідси виходить, що всяке внутрішнє тертя або боротьба між його членами натурально послаблює сили й благодійну роля громади, а тому являється елементом антигромадським.

Держава є об'єднання, зроблене на підставі примусових зносин та примусового співжиття, а тому існування „примусового наказу“, примусової влади є характерною ознакою всякої держави. А що всякий примус є та чи інша форма насильства людини

над людиною і, як така, є елемент протигромадський, що одбивається в житті людей в формі несправедливості, то натурально, що в психіці тих самих людей, що живуть в державі, повинна виникнути й розвинутися ідея справедливості, натуральний потяг усунути з громади антигромадський елемент насильства примусової влади. Через те, бажання усунути з людських громад державний елемент примусу влади, тоб-то ідеал анархії, безвладності стає вищим і кінцевим ідеалом людського життя не для самих тільки анархістів.“

Та щоб усунути з держави елемент примусу, треба знати, від кого й через що він походить.

III.

Капіталістична кляса: землевласники, капіталісти й буржуазія.

Хто такі землевласники. В клясовій капіталістичній державі влада в руках маючої кляси, яку часто просто називають капіталістичною. Однаке, маючі не всі однакові: не всі мають однакові інтереси. Кляса маючих поділяється на три характерних групи: 1. землевласників, 2. капіталістів і 3. буржуазію (міщенство, від слова Burg—місто).

В буденному житті рідко хто докладно розбирається в значенні слів: „землевласники, буржуазія і капіталісти“. Зміст їх часто не усвідомлюють і плутають. Буржуазію, наприклад, називають, як землевласників, так і капіталістів, часто навіть дрібних міщен, ремісників, працюючих селян, що мають клапоть своєї землі, і т. п. з тією хіба лише ріжницею, що останніх називають дрібною буржуазією. Але в дійсності це все неправда.

„Ні теоретично, ні історично не можна валити в одну купу землевласників і капіталістів та називати одним іменем „буржуазія““. Історично це неправда через те, що буржуазія і капіталісти з'явилися на історичній сцені значно пізніше, ніж землевласники, і цілком незалежно від них. Ми знаємо навіть, що раніш

між цими двома клясами (землевласників і капіталістів) існувала ясно помітна політична й економична суперечка, яка доводила їх до гострого поділу на окремі верстви, стани (землевласники довший час гордували й поборювали верству капіталістів, виробників та торговців).

Землевласники були феодалами, власниками не тільки землі, але й того населення, що жило на ній, в тім числі й буржуазії, тобто: мешканців міст. Буржуазія, поневолена феодалами, довший час боролася з ними, поки за допомогою князів не скинула їхнього ярма. В міру того, як буржуазія міцніла, політичне значіння феодалів-поміщиків падало: вони поволі обернулися в службовців своїх міцніших сеньорів, їхню придворну челядь, шляхту. Коли ж кріпацтво впало, вони обернулися в простих власників землі, більших та дрібніших поміщиків-землевласників.

В часи феодалізму хижачька вдача великого землевласництва всім була відома: озброєні ватаги суходолових та морських розбішак вдералися на чужу землю, грабили її, пустошили, розоряли й убивали мешканців, а коли захоплювали землю, то вже, розуміється, не для того, щоб самим її обробляти.

**Привлачення землі —
засіб політичного по-
неволення її населення.** Для чого ж потрібна була їм земля? Адже без хліборобів найширші простори землі нічого не варті, а про наймання робітників тоді не було й мови? Справа проста. Раз землю захоплювали озброєною силою, способом

вдерання й поневолення слабших народів, то завойовники вкупі з захопленням землі обертали все населення, яке на ній жило, в поневолених робітників, рабів, кріпаків, данників та підданих.

В той час, як поневолення самого народу мало в очах феодалів не тільки політичне, а й економічне значіння, захоплення землі та обернення її в свою приватну власність мало не тільки економічне, але й велике політичне значіння. Держати населення в поневоленному стані можна тільки організованим фізичним насильством. Однаке хижакам і насильникам не можна довго залишатися в краю й провадити вічну війну з населенням. А тимчасом жага до влади та особисті інтереси не дають спокою завойовникам аж доти, доки вони не опиняться в незначній меншості дармоїдів серед величезної кількості працюючого населення. Тоді вже їм не вистачає самої озброеної сили. На допомогу тій силі треба запровадити особливий надійний спосіб і особливу міцну систему для спокійнішого довгочасного, навіть спадщинного, панування над поневоленим населенням.

Таким способом було захоплення та привлачення землі, яка в попередні часи була головним, майже єдиним джерелом засобів існування, а такою системою — був поділ громадянства на верстви, стани, класи, утворення становової й класової держави.

Проте захоплення землі та привлачення всіх інших засобів виробництва тільки тоді можуть бути дійсними засобами станового й

клясового панування, коли земля й потрібні засоби виробництва є тільки в обмеженій кількості і стають річами монопольного володіння. Коли ж землі й засобів виробництва є багато, і всім вільно їх брати, скільки захочуть, то жадна приватна власність на них не може сама по собі бути засобом політичного пригноблення"...

Що більше земель захоплювалося в приватну власність, що менше залишалося вільних й просторів, що важче ставало окремим людям знаходити собі землю для осідку й прожиття, — то більше вимог ставили власники землі тим, хто сидів на захоплених їми землях, більше їх приневолювали, робили їх безправними.

В міру того, як зменшувалася кількість вільних просторів землі, приватна власність ставала дужчим засобом політичного поневолення.

Ріжниця між землею та робільнею, як певним господарським добром.

дар людині, має інчі прикмети й особливості, ніж вироблені людьми засоби виробництва, а саме:

„1. Земля, як ґрунт і переховувач певної кількості творчих здобуваючих сил, є нату́ральна річ, нерукотворний дар природи; на створення її та її здобуваючих сил не витрачено ні краплі людської праці.

2. Земля не тільки найпотрібніший засіб виробництва, але й абсолютно необхідна річ

Землевласники одріжняються від капіталістів уже тому, що земля, як природній

для людського існування, як територія та місто прожиття людей.

3. Коли не рахувати дрібних змін на протязі довгих геологічних періодів, які обраховуються тисячами й міліонами літ, то простір поверхні суходолу землі завжди залишається незмінним, а тому й обмеженим в кількості: як що не рахувати дрібних змін від осушки болота, людина не в силі збільшити простору землі ні на одну пядь.

4. Через те, що населення кожної країни має тенденцію рости й розмножуватися, а простір землі, необхідної для існування, залишається незмінним, то потреба населення в землі, залежність його від землі й земельна рента (коли земля в многопольному володінні приватних власників) що далі, то все збільшується.

5. Земля є переховувачем дорогоцінних скарбів, природніх дібр, усяких металів та мінералів, які існують у обмеженій кількості. Міліони, а може й десятки міліонів літ природа вжила на те, щоб зібрати, накопичити й сховати в своїх недрах ті скарби. І от тепер, коли виникли нарешті людські громади, окремі члени їх захопили вкупі з землею й усі ті природні скарби, які є в ній. В божевільному засліпленню вони стали росхоплювати оту загально-всеслюдську спадщину, ані трохи не турбуючись про інтереси існуючого покоління, ані про долю майбутніх. Тимчасом, як кожний шматок камяного вугіля, кожний золотник заліза, міді, срібла й сила інчих дорогоцінних мінеральних скарбів вибірається з недр землі й знищується безповоротно й навіки.“

Все, що є в недрах землі, що не здобуто людською працею, належиться всім людям однаково. Всі мають на них однакові права, як на повітря, на воду і т. п. Однак, власники земель, в яких переховуються ті добра, не допускають до них нікого, а використовують їх лише для себе. Привлашують собі те, до чого не прикладали жадної праці, і винищують так, що вже ніхто ніякою працею відновити не спроможен. Тоб-то: власники землі самочинно винищують вселюдське добро.

„Всяка робільня (фабрика, завод чи майстерня) є не що інче, як розвинена форма первісного дикунського знаряддя, а тому вона завше є витвором людської праці. В міру того, як ускладнялося й поширювалося громадянство, поодинокі списи, голки, долота та камяні сокири первісних дикунів поволі перетворювалися в систему голок, долот і т. п., тоб-то: в машину; далі ж, як розвивалося господарство, окремі машини перетворювалися в систему всяких машин, тоб-то: робільню (фабрику, завод). Отже, первісне знаряддя, машина й робільня є лише емблемою ріжних ступнів розвитку громадського господарства, як по широті, так і по складності.“

„В первісній формі всяке знаряддя було знаряддям індивідуального або дрібного громадського господарства, наприклад, родинного; в більшості воно було в особистім володінню.

Сучасні робільні задовольняють потреби не одного індивідуального господарства, а неодмінно багатьох, тоб-то: працюють для справ

громадського господарства. В громадськім характері робілень та заводів або залізниць ніхто вже не сумнівається, в чиїх би руках вони не були. Робільня може існувати тільки при колективній праці та існуванні великого громадського господарства, яке б споживало її вироби. Для того щоб існувала робільня, потрібне широке громадське господарство з краєвими, народніми й міжнародними звязками, національним та інтернаціональним обміном і роспреділенням виробів. Приватний власник робільні або капіталіст, всупереч власникові первісних знаряддів, є вже безпосередній узуратор громадських засобів виробництва, самочинний роспорядчик громадським (краєвим, національним та інтернаціональним) господарством, непроханий постачальник певних виробів споживання для того або інчого народу.

Земля, з її натуральними здобуваючими силами, з найдавніших геологичних часів, а значить, до виникнення яких би то не було штучних знаряддів виробу, була виключно джерелом засобів існування всього органічного — не тільки тваринного, а й рослинного — життя. Штучні знаряддя виникли лише в пізніші часи, як підмога людській праці. Ми знаємо, що існували громади без жадних машин і робілень, але ми не можемо собі навіть уявити існування громади без землі.“

Машини й робільні відріжняються від землі тим, що вони є наслідком певної людської праці й можуть збільшуватися залежно від праці людей.

Земля тільки захоплюється, а машини й робільні виробляються.

З цих ріжниць походять і ріжниці інтересів та психології їхніх володарів.

Ріжниця між землевласниками та капіталістами. При військових нападах на чужі краї найкращим способом остаточного поневолення переможеного

народу і запровадження довгочасного мирного спадщинного панування над ним вважається захоплення землі в руки переможців. Маючи в своїх руках землю, переможці держать поневолених в ярмі: політичнім і економічнім. Тому, як за старосвітських, так і за феодальних часів, завойовники в першу чергу одбирали у завойованих землі. Так зробили й Польща та Московщина, завойовуючи Україну. Польська шляхта та московське панство силою відібрали від українського населення землю тай стали панувати на ній. Февдали-землевласники всіх часів і всіх країн, що ніколи самі не бралися й не гадали працювати над землею, на протязі багатьох століть всіма засобами — де розбоєм, де хитрищами, а де примусом своєї верховної влади — захоплювали землі вільних селянських громад і поширювали свої приватні земельні володіння.

Через те, що землю скрізь захоплювали завойовники, які поневолювали її населення, врешті так склалося, що володіння землею стало прикметою й привілеєм лише панів, людей вільних, правлячої класи. Завойовники, забираючи собі землю, поневолювали все сільське населення, що з тієї землі жило. Що

найменше — вони змушували те населення звертатися до них з проханням дати йому в аренду, чи в інчий спосіб користування ту землю.

Завойовники нападали й на міста та намагалися підбити під свою руку й міське населення. Однаке поневолити міське населення було важче, ніж сільське, бо од міського населення не можна було так легко одібрати всі засоби прожиття (знаряддя виробництва, майстерні, засоби торгу і т. п.), як від селян землю. Як що від селянина відобрести землю, то він уже не має з чого жити та йде до пана землевласника з проханням допустити його на будліяких умовах до землі; цим він цілком поневоляється землевласникові. У міщанина ж хоч і відберуть засоби виробництва (знаряддя, майстерню), він замість одібраних, може зробити нові і всетаки до пана з покорою не піти. Селянин може добувати собі засоби прожиття працею тільки коло землі; міщанин же підтримує своє існування працею над виробом чогось нового, для чого потрібує лише всякі великі й дрібні знаряддя, приладдя, які хоч і спалити, знищити або одняти, то замість їх можна наробити других у необмеженій кількості і то навіть кращих за попередні.

Через те, населення, що здобувало собі засоби прожиття працею не коло землі, а коло знаряддів виробу (а такими були міщене, буржуазія), не попало в таку неволю до завойовників, як селянє. Міське населення, що складалося з ремісників та ремісничих цехів, не можна було так легко

поневолити, як селян. Для того, щоб поневолити міщан нарівні з селянами, треба було одібрати від них те, коло чого вони працею хліб заробляли, тоб-то знаряддя виробу, а це не так легко було зробити, як одібрати землю. Та хоч би завойовники й захопили знаряддя виробу, то не завше могли виграти з того: одно, що міщене могли зробить інчі, а друге, що захоплені знаряддя без уміння користуватися ними псувалися і втрачали ціну, через що попередні власники їх часто не мали потреби побиватися за ними.

„Для того, щоб завойовники мали змогу захопити й монополізувати штучно, тоб-то, працею створені знаряддя виробу й обернути їх у засіб політичного та економичного панування над працюючою клясою, Ім потрібна була друга кляса людей, яка б сама безпосередньо брала участь у процесі громадського виробництва, яка б доглядала за цілістю та доцільним використовуванням тих знаряддів виробу. До того часу, поки знаряддя були в руках працівників, ремісників, завойовники та їхні підпомагачі не могли вирости в пануючу клясу. Для того, щоб це сталося, знаряддя виробу повинні були дійти до такогб щупні розвитку, щоб можливою була монополія їх, тоб-то: щоб вони були в одних руках і обслуговували широке громадське господарство, створили велику мануфактуру, фабрики, заводи, залізниці і т. п.

Для монополіста-землевласника, одвертого насильника й дармоїда, що не брав жадної участі в громадському господарстві, потрібен

був раб, кріпак або примусовий орендарь; для монополіста - капіталіста, що трубить скрізь, буцім-то надбав свої скарби власною працею, потрібен був вільний і не зовсім темний робітник. З цього повстала неминуча боротьба між поміщиками й капіталістами ізза „емансіпації“ сільського населення.“

Що темніший народ, то краще землевласників, бо він знає, що темний народ може жити тільки з праці коло землі, а тому мусить кланятися поміщикам. Потреби темного раба, кріпака невеликі й завше окупуються його працею в багато раз більше. Капіталістові ж потрібний робітник розбитний; до того ж капіталіст не хоче звязувати себе з ним надовго будлі якими обіцянками, не хоче брати на себе жадної турботи про його життя.

Землевласників не страшно держати на своїх коштах юрбу темних рабів, кріпаків і роспоряджатися ними, як своєю власністю. Своєю працею вони завше оплатять себе. Капіталіст же боїться брати на своє постійне утримання багато робітників, боїться звязуватися з ними, бо його заробіток дуже залежить від спросу й конкуренції. Землевласників корисніше мати постійних наймитів — рабів. Капіталістові ж вигідніше користуватися вільним наймом. Треба сьогодні робітника — найняв; не треба — одправив геть. Тим-то капіталісти стоять за індивідуальну волю людини, тоді як землевласники за рабство, кріпацтво і т. п. Зважаючи на це землевласники в поглядах на громадські відносини · реакціонери й консерватори, а капіталісти — ліберали.

„Землевласник без жадного клопоту одбірав завше поступово-зростаючу ренту й турбувався тільки про збереження „існуючого ладу“, що давав йому можливість ту ренту даремно брати, та про захист своїх маєтків і придбання нових, неодмінно за рахунок самостійних, вільних землевласників та сільських громад, бо кількість землі була завше обмеженою. Капіталіст же одбірав додаткову вартість способом експлуатації найманої праці, бо був підприємцем, ініціатором і постачателем продуктів для громадського господарства. Перед ним розгорталися необмежені простори виробництва для торгу, з безмежною кількістю всіх знарядь виробу, що завше вигадувались нові, мінялися, поліпшувалися і т. п., а поруч із ним ставала низка конкурентів, таких самих підприємців і постачателів тих самих річей для того самого громадського господарства, що й він. Це неминуче фатально приводило до самої дикої, лютої, нещадної конкуренції між самими капіталістами.

Захопивши громадські засоби виробництва в свої руки та обернувши їх у капітали, капіталісти стають власниками не тільки майстерень, фабрик і заводів, але й усієї неймовірної кількості річей, які вироблено там наймитами — робітниками. Позаяк же капіталісти виробляють продукти не для себе, а для громадянства, в тім числі й для своїх же робітників, то все вироблене стає крамом, тоб-то: із вартості споживної (для споживку) обертається в вартість мінову (для обміну). І всю силу краму капіталісти мусять кудись

збути, продати, хоч кров з носа, та обернути в гроші, щоб тим реалізувати прибуток — укохану мрію всіх капіталістів.

З цього походить велика ріжниця в духовному стані землевласників та капіталістів. Землевласник у звичайний „мирний“ час, при міцнім державнім ладі, коли родиться людей більше, ніж помірає, стає надзвичайно веселий, задоволений, щасливий, безпечний, добродушний і часто легковажний. Він, як євангельська пташка, не сіє, не жне, а живе собі, посвистуючи, любить природу, закордонне життя, науки й усякі мистецтва.

Не те капіталістові. В мирний час, за твердого державного ладу, він завше в турботах, вічний мученик, не має спокою ні в день, ні в ночі. У сні й у дійсності, він, як вічний жид Агастер, чує скрізь суворий голос: „Йди... Йди... Йди“. Навіть гірше: „Купи — продай“. „Продай — купи.“ „Ризикуй... Не поступайся.. Тисни... Дави... Пий робітничі сліози... Сси їх, сси!“

В той час, як землевласник безтурботно випасається на ренті й тупіє в нічогонедуманні та тішиться всякими розвагами, капіталіст мусить митикувати що, де, як, по чому краще здобути та що, де, як, та по чому краще спустити. Вінувесь час крутить головою. Тому він діловитий, поважний, навіть черстивий; любить попів, церкву, шанує всякі винаходи, пильність, порядок та родинні добroчинства. „**Землевласники — тупоголові, капіталісти — розбитні. Землевласники живуть старовоюю, минулим; капіталісти — майбутнім.** Земле-

власники — консерватори, капіталісти — поступовці.

Всі ці характерні особливості землевласників та капіталістів у головних рисах збереглися й до сього часу, в який станова держава вже майже скрізь упала й заміняється **класовою** (Об'єднані Американські Штати, Англійські Колонії і т. п.).

Однаке багато людей переплутує економичні функції цих двох дармойдних кляс і звалює їх у купу. Дуже багато навіть освічених людей забувають, що для землевласника не обовязково працювати самому коло землі, як коло виробничого підприємства. **Землевласник** — рантьє живе земельною рентою в рахунок спеціального земельного фонду, що забезпечує йому дармойдне існування; **капіталіст** же — завше є підприємець, що живе експлоатацією чужої праці в процесі громадського виробництва — додатковою вартістю, відсотками та прибутками з капіталу.

Коли землевласник провадить власне господарство, то він належить до двох ріжких дармойдних кляс: одбирає земельну ренту, як землевласник, і додаткову вартість, як підприємець.

Так само, коли капіталіст купує за свої капітали („викриштальовану людську працю“) землю й запроваджує на ній господарство з комерційною метою, то він одбирає прибутки, як підприємець, і земельну ренту, як землевласник.

Розуміється, що й капіталісти можуть жити, „по землевласницьки“, „по шляхецьки“, ран-

тьєрами: їздити по закордонах та курортах, на яхтах по морях та океанах; але для того вони мусять найняти замість себе дуже спритних та вчених людей: управителів, скарбників, бухгалтерів, інженерів, техників та багато інших службовців, які б замінили „господарське око“. Землевласник же може віддати землю в оренду й ні про що не піклуватися. Ми не будемо тут робити аналізу всяких форм капіталу й типу капіталістів. Ми мали на думці показати лише, що дві дармоїдних кляси — землевласників та капіталістів — не завше можна валити в одну купу, а тим більше однаково називати їх „буржуазією“.

**Буржуазія та її
роль в капіталістич-
ній державі.** Історично буржуазія скла-
лася з мешканців міста („Burg“), буржуазія —
міщене: ремісники, згур-
товані в цехи, та люди, що працюють по
всяких професіях у тій чи інчій формі для
громадського господарства. Поволі, в звязку
з розвитком і загибелльним впливом абсолю-
тизму, цехові й артільні організації роспа-
лися на 1. майстрів-господарів та 2. учнів
підмайстерів. В руках перших опинилися за-
соби виробництва, керунок підприємствами та
капітали. Другі залишилися їхніми наймитами, що за науку та будлі яку оплату працю-
вали в їхніх майстернях. Їхнім знаряддям ви-
робництва. Стародавнє міщенство, роспалося
на капіталістів і наймитів.

Посередині між дуками-капіталістами та
наймитами-робітниками поволі витворилася
верства привілейованих розумових робітників,

інтелігенції, що в громадськім господарстві заступила місце між капіталістами й робітниками.

Так само як хижаки-завойовники, виділивши з серед себе королів, залишилися при них феодалами, обернулися в челядь при їхніх дворах, шляхту та службових людей і таким чином поволі склали бюрократичну верству станової й клясової держави; так само й міщанство (буржуазія) під час розвитку капіталістичного способу провадження громадського, національного (державного) й інтернаціонального (міждержавного) господарства, виділило з себе промислових та торгових королів, коло яких і сами працювали, обертаючись в їхніх службових людей — в бюрократичну верству капіталістичного виробництва.“ Із маси завойовників-землевласників вибралися де-які наверх, як королі, а решта стала їхніми слугами, бюрократією. Так само із маси міщанства (буржуазії) вибралися де-які наверх, як промислові або торгові королі, а решта буржуазії (міщанство) залишилися при них, як їхня бюрократія. Таким чином старе міщанство поволі роспалося на три кляси (верстви):
1. торгово-промислових королів-капіталістів,
2. їхню бюрократію—міщанство-буржуазію та
3. найманіх робітників-пролетаріят, що, шукаючи заробітку, ходить з місця на місце. Отже з цього ясно, що буржуазію треба називати лише ту верству громадянства, яка стоїть посередині між капіталістами, які, розбагатівши, стали понад нею. Од буржуазії (міщанства) протягом історії відділилося в два противліж-

них боки дві нових кляси громадянства: багатша — капіталістична та бідніша — пролетарська. Сама ж буржуазія, міщенство, пішла на послуги до капіталістичної кляси.

„Подібно до політичної бюрократії, економічна бюрократія (міщенство) перебуває на службі теж по призначенню згори й одбирає платню та нагороду за свою ревність від володарів-господарів. **Хто платить їй, того вона й слухається.** Цілком натурально, що коли в державі запроваджується демократичний лад, то урядовці по призначенню заміняються виборними. Коли народ стає сам собі паном, то вибирає й призначає собі службовців, яким оплачує працю значно краще, ніж монархичний лад, бо не має на оці багатіти з їхньої праці. Тому з економічного боку звичайній, непривілейованій, середній політичній бюрократії, яка служить монархичному ладові, корисніше замінити його на демократичний. З соціального ж боку (громадського) це корисно всій бюрократії, бо при переміні монархичного ладу на демократичний вся вона з **огидливих** урядовців-службовців ненависного деспотизму стає вільними громадянами, захистниками й допомагачами народної волі.“ Через те саме частина бюрократії має нахил в бік заміни монархичного ладу демократичним: вона хоче поズавитися примусового призначення згори, що робиться не на підставі здібностей і справжніх заслуг, а на особистих симпатіях та протекції. Проте є й друга частина бюрократії, що, за побігаючи монархичної ласки й використовуючи її лише для власних привілеїв, щиро обороняє

монархичний лад, як найкращий. З цих причин уся бюрократія фактично є активним чинником у політичній боротьбі. Серед неї є сили, що впливають, і то дуже поважно, на розвиток політичної боротьби та її наслідки. Жорес сказав: „Через боротьбу кляс уся політика стає бойовою. Всякий урядовець, навіть в самій республіці, стає знаряддям партії, тоб-то: дуже часто рабом, якого заставляють робити другими рабами, або — скажемо ми — тим доглядачем вязниці, який разом з ув'язненим руйнує Ї, щоб тим самим укупі з ним раз на завше позбавитися самого існування вязниці й своїх ненависних обовязків доглядача.“

Те, що діється серед політичної бюрократії, є й серед бюрократії економичної, себ-то: серед буржуазії (міщенства), яка стоїть на службі у капіталістів. Коли б порядкування народнім господарством із рук капіталістичних перейшло до рук народніх, то сучасна буржуазія (економична бюрократія) опинилася би на службі не в приватних підприємців, а в громадянства. Це було б й вигідніше, бо 1. народ не визискував би її (вона ж сама частина народу) і 2. працю та оплату вона здобувала б не по призначенню згори, що залежить від особистих симпатій, а по вибору народу, що гарантує справедливе приміщення й достойне віддячення всякої працюючій силі.

Тому й серед економичної бюрократії, тобто, буржуазії є великий нахил до зміни капіталістичного ладу на громадський, соціалістичний. Але безперечно є й такі особи, що за ради особистих інтересів, нехтують інтересами

своєї верстви та, підлабузнюючись до капіталістів, служать їм вірою й правдою.

Для політичної бюрократії корисно монархічний лад замінити демократичним. Політично свідома бюрократія поволі це й робить: допомагає скасуванню централізації, зміцненню місцевого самоврядування, організації сітки місцевих, краєвих, повітових, міських, сільських самоуправлінь і т. п.

Для економичної бюрократії, буржуазії, корисно приватно-капіталістичний лад у господарстві замінити громадським, соціалістичним. Тому буржуазія, свідома своїх інтересів, стремить до повільної заміни капіталістичного ладу громадським, соціалістичним: вона допомагає впорядкуванню громадських та муніципальних, земських та міських господарств: запровадженню всяких господарських виробничих артілів та кооперативів і т. п.

В міру того, як розвиваються громадські форми господарства, буржуазія, тоб-то економічна бюрократія (інженери, техники, управителі підприємств і т. п.) охоче покидають капіталістів і переходят на службу народові, громадянству. До того ж часу, поки нема громадських форм господарства, вона служить капіталізму, і в тім нема нічого дивного. Як не лайся й не галасуй, а вона теж їсти й пити хоче. Хоч не хоч, де весело, а де з розпачем, зціпивши зуби, мусить вона слідом за пролетаріатом підставляти свою шию під капіталістичне ярмо, продавати свої фізичні й розумові сили та допомагати капіталістам набивати кишені. Вона сумлінно й ретельно під-

раховує хазяйські прибутки та захищає тих, хто їй платить: вигадує для них машини, знаряддя, зброю й так. ін. можливо в більшості на свою погибель та на погибель своїх батьків, дітей, братів...

Отакий стан і отака роля політичної й економичної бюрократії, буржуазії, яку часто називають просто „інтелігенцією“ або інтелігентною клясою, „людьми ліберальних професій“, що зовсім не відповідає дійсності, бо, наприклад, учителі, професори, найбільш інтелігентна сила, своєю працею найменше або й зовсім не спричиняються до політичного й економичного визиску народніх мас, тоді як бюрократія й буржуазія є безпосередніми підпомагачами політичних і економичних визискувачів.

Бюрократія й буржуазія, як верства, сами по собі не прагнуть до визискування народніх мас, але допомагають це робити капіталістам. Їхня вина у визискуванні така сама, як і робітників, що, не бажаючи визискування, всетаки, шукаючи шматка хліба, мусять продавати свою працю по дешевій ціні і тим самим давати змогу визискувати не тільки їх самих, а й інчих робітників, які мусять конкурувати з ними.

Буржуазія зникне тоді, коли не буде капіталізму, тобто: тоді, коли не буде вже й пролетаріату, а буде один рівний народ.

„В міру того, як станові держави замінюються класовими (Америка, англійські колонії, де нема вже станів і панує політична рівність), — бюрократія політична зближується з бюро-

кратією економичною й поволі вони зливаються в одну клясу буржуазії, бюрократії, яка слугує то державі, то капіталістам, бо в господарських справах клясова держава є лише головною політичною конторою національно-державно-організованого капіталістичного господарства.“

Є люде, що, не знаючи історичного й фактичного змісту слова „буржуазія“, називають буржуазією навіть дрібне трудове селянство та ремісників, через те, мовляв, що вони мають у своїх руках дрібні знаряддя виробництва. З наведеного вище ясно видно, що трудове селянство й ремісники в жадній мірі буржуазією, навіть дрібною, не є. Посколько ж вони мають у своїх руках власні засоби виробництва і використовують їх для визиску чужої праці, а не лише для власного вжитку, то вони є дрібні капіталісти, але не дрібна буржуазія.

МІРАНДА ПРИДАНИЙ ФОНД
ПІДПІДПІДПІДПІДПІДПІДПІД
Дар Іван Стін Струве

ЗМІСТ:

	Стор.
1. Як склався капіталістичний державно-громадський лад	3
2. Держава й громада	13
3. Капіталістична кляса: землевласники, капіталісти й буржуазія	19

НОВІ КНИЖКИ.

- М. ШАПОВАЛ: Революційний соціалізм. 256 стор.
- О. МИЦЮК: Як боролося українське селянство за землю. 19 стор.
- Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів. 20 стор.
- Всеноародне право на землю та промислова майбутність України. 24 стор.

*

КНИЖКИ Й БРОШУРИ, ВИДАНІ Т-ОМ „ВІЛЬНА СПІЛКА“.

1. „ВІЛЬНА СПІЛКА“. Збірник статей на громадсько-політичні теми.
2. ГР. НАШ: Народня влада на Україні.
3. N. Hryhorijiw: Die Ukraine und Russland.
4. ГР. НАШ: Визволення всіх трудящих. Збірник популярних статей по ідеології народницького (революційного) соціалізму.
5. — Капіталістичний лад.
6. — Громадське господарство.
7. — Визвольні сили в капіталістичній державі.
8. — Способи заведення соціалістичного ладу.
9. — Партія всіх працюючих.
10. — Етика ї соціалізм.
11. — Соціалізм, хамство та правовий лад.
12. — Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм.
13. — Революція ї після неї.